

Wprowadzenie

Okres od Wiosny Ludów do wybuchu I wojny światowej stanowi interesujący wycinek historii Górnego Śląska. Wiąże się to przede wszystkim ze specyficzną sytuacją polityczno-społeczną regionu oraz historią ruchu narodowowyzwoleńczego. Walka o odzyskanie praw narodowych, działania na rzecz poprawy warunków życia Górnoszlązaków, zmagania z polityką władz pruskich oraz stwarzanie ludności polskiej warunków do intelektualnego rozwoju stanowiły treść wydarzeń owych czasów. Te ostatnie zainspirowały mnie do wszczęcia poszukiwań badawczych, których rezultatem jest niniejsze opracowanie.

Decyzję o podjęciu studiów nad edukacją dorosłych na Górnym Śląsku w latach 1848–1914, podjęto po przeprowadzeniu kwerendy źródłowej w naukowym czasopiśmiennictwie i literaturze popularnonaukowej. Inspirację stanowiły prace z zakresu wychowania i kształcenia człowieka dorosłego¹, prace z zakresu teorii i praktyki andragogicznej² oraz opracowania poświęcone działalności polskich towarzystw oświatowych, historii piśmiennictwa śląskiego oraz działalności polskiego ruchu bibliotecznego, teatralnego i śpiewaczego. Literatura, będąca efektem prowadzonych badań, jest bogata, ale w większości przypadków odnosi się do wybranych zagadnień edukacji dorosłych lub traktuje je marginesowo. W dalszym ciągu brakuje ujęcia całościowego, stanowiącego syntezę efektów badawczych oraz opracowań poświęconych popularyzowanym na Górnym Śląsku w latach 1848–1914 treściom edukacyjnym. Przyczyną

¹ G. Kempa, *Edukacja dziewcząt i kobiet Śląskich*, Katowice 1996; *Uwarunkowania szans życiowych polskich kobiet na Górnym Śląsku w latach 1848–1939*, Katowice 2001; *Funkcje wychowawcze matki w rodzinie na Górnym Śląsku na łamach czasopism dla kobiet (od końca XIX wieku do czterdziestych lat XX wieku)*, [w:] *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 1995; S. Mazurek, *Z dziejów polskiego ruchu kobiecego na Górnym Śląsku*, Opole 1969; L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905*, Wrocław 1989; A. Stopińska-Pająk, *Kalendarz jako źródło w badaniach historyczno-pedagogicznych nad rodziną śląską na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Rodzina jako środowisko wychowawcze...*; też, *Kalendarz w rodzinnym nauczaniu domowym na Górnym Śląsku (od połowy XIX wieku do II wojny światowej)*, [w:] *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku. Zbiór studiów*, red. K. Jakubiak i A. Winiarz, Bydgoszcz 2004; P.P. Barczyk, *Aktywność kulturalno-oświatowa polskich instytucji pozaszkolnych na Górnym Śląsku (1848–1939)*, Katowice 1992; H. Kowalczyk-Dudała, *Edukacja historyczna mieszkańców Górnego Śląska w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku*, Warszawa 1998 i in.

² *Praca oświatowa. Jej zadania, metody, organizacja*. Podręcznik opracowany staraniem Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza, Kraków 1913; H. Radlińska, *Oświata dorosłych. Zagadnienia, dzieje, formy, pracownicy, organizacja*, Warszawa 1947; *Pedagogika społeczna*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1961; *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964; S. Mauersberg, *Wybrane zagadnienia z dziejów oświaty dorosłych*, Warszawa 1972; D. Jankowski, K. Przyszczykowski, J. Skrzypczak, *Podstawy edukacji dorosłych. Zarys problematyki*, Poznań 1996; R. Rutkowski, *Oświata pozaszkolna*, Warszawa 1966; J. Nowak, A. Cieślak, *Edukacja dorosłych w Polsce i na świecie*, Warszawa 1982; A. Stopińska-Pająk, *Andragogika w Drugiej Rzeczypospolitej. Warunki rozwoju – Problematyka – Koncepcje*, Katowice 1994; *Z tradycji polskiej teorii i praktyki andragogicznej*, red. E. Sapia-Drewniak i A. Stopińska-Pająk, Toruń 1997.

takiego stanu rzeczy nie jest małe zainteresowanie powyższą tematyką, ale trudności wynikające z wielowątkowości tematu, możliwości rozpatrywania problemów z punktu widzenia kilku dyscyplin naukowych, rozległych ram czasowych oraz luk z powodu rozproszenia materiałów źródłowych. Piotr Paweł Barczyk we wstępie do pracy *Aktywność kulturalno-oświatowa polskich instytucji pozaszkolnych na Górnym Śląsku (1848–1939)*, zachęcając do podjęcia działań na polu naukowym, pisał: „Rozległe ramy chronologiczne, rozproszenie materiałów i występujące luki źródłowe nie pozwoliły rozwinąć w równym stopniu wszystkich podejmowanych wątków i wskazane jest prowadzenie dalszych poszukiwań źródłowych”³. Konieczne są dalsze studia i poszukiwania mogące w interesujący sposób wzbogacić dotychczasową wiedzę.

Wybór cezury czasowej obejmującej okres od Wiosny Ludów do wybuchu I wojny światowej można uzasadnić w dwojaki sposób. Po pierwsze, przełom XIX i XX wieku to okres mający przełomowe znaczenie dla rozwoju myśli andragogicznej, gdyż wtedy po raz pierwszy zwrócono uwagę na potrzebę refleksji teoretycznej nad problemami kształcenia dorosłych. Na fakt ten zwraca uwagę Agnieszka Stopińska-Pająk, która pisze, że w tym okresie „podjęte kwestie koncentrowały się głównie wokół zagadnień dotyczących nauczania elementarnego, popularyzacji wiedzy i samokształcenia ludzi dorosłych. Rozważano zatem przede wszystkim problemy związane z nauczaniem i kształceniem dorosłych, co wynikało z jednej strony ze zróżnicowanej pracy oświatowej wśród dorosłych, z drugiej – z olbrzymich potrzeb wiedzy o mechanizmach i prawidłowościach nauczania i kształcenia dorosłych”⁴.

Drugi powód przyjęcia takich granic chronologicznych wiąże się ze specyficzną sytuacją polityczno-społeczną Górnego Śląska od Wiosny Ludów do wybuchu I wojny światowej. Jest to czas walki o budzenie, rozwój i umocnienie polskiej świadomości narodowej, walki mającej na celu: „zdobycie praw dla języka polskiego we wszystkich głównych dziedzinach życia publicznego, dążenie do uświadomienia przynależności narodowej, budzenie myśli o pełnym wyzwoleniu narodowym i połączeniu z przyszłą niepodległą Polską”⁵. Okres ten sprzyjał powstawaniu różnorodnych instytucji i towarzystw organizujących oświatę dorosłych. Jak pisze P.P. Barczyk, „podczas Wiosny Ludów w niespotykany dotychczas sposób reaktywowało się całe społeczeństwo górnośląskie, to właśnie wtedy zaczęły powstawać rozmaite polskie organizacje, dając początek tzw. polskiemu ruchowi narodowemu”⁶.

Cezura zamykająca pracę – rok 1914 – została wyznaczona przez ogólny proces dziejowy i ma uzasadnienie historyczne i metodologiczne. Wiąże się ona z wydarzeniami na scenie politycznej i wybuchem I wojny światowej. Rok przed wybuchem

³ P.P. Barczyk, *Aktywność kulturalno-oświatowa...*, s. 12.

⁴ A. Stopińska-Pająk, *Andragogika w Drugiej Rzeczypospolitej. Warunki rozwoju, problematyka, koncepcje*. Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach nr 1442, Katowice 1994, s. 18.

⁵ P.P. Barczyk, *Aktywność kulturalno-oświatowa polskich instytucji pozaszkolnych na Górnym Śląsku (1848–1939)*. Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach nr 1297, Katowice 1992, s. 19.

⁶ Tamże, s. 12.

wojny (w 1913 roku) wydany został pierwszy podręcznik andragogiczny zatytułowany: *Praca oświatowa. Jej zadania, metody, organizacja*⁷. Ponowne zainteresowanie kwestiami kształcenia człowieka dorosłego, które pojawiło się po zakończeniu wojny, zaowocowało różnorodnością form i metod pracy z dorosłymi. W ramach nowo utworzonego państwa polskiego zaczęły wyodrębniać się ośrodki naukowo-badawcze andragogiki oraz pojawiły się próby nadania jej statusu naukowego. Ośrodki naukowo-badawcze opracowywały programy edukacyjne i prowadziły rozważania nad modelem pracownika kulturalno-oświatowego, działającego wśród dorastającej młodzieży i dorosłych⁸. Studia nad tym okresem, ze względów merytorycznych, wymagają odrębnego podejścia metodologicznego.

Przyjmując za Benonem Miśkiewiczem, że ustalenie problematyki badawczej sprowadza się w praktyce do postawienia pytania pod adresem przeszłości, na które chcemy dać odpowiedź w naszej pracy, oraz ze względu na konieczność prowadzenia wielokierunkowych przemyśleń teoretycznych i metodologicznych, rozpoczynając poszukiwania, postawiono dwa główne pytania badawcze:

1. Jak przebiegał proces organizowania edukacji dorosłych na Górnym Śląsku w latach 1848–1914?

2. Jakie treści przekazywano poprzez stosowane w latach 1848–1914 formy pracy oświatowej z człowiekiem dorosłym?

Analizując zagadnienie pod kątem organizowania edukacji dorosłych, sformułowano następujące pytania szczegółowe:

- Jaki wpływ na organizowanie edukacji dorosłych miała sytuacja polityczno-społeczna Górnego Śląska na przełomie XIX i XX wieku?
- Jakie koncepcje teoretycznej myśli andragogicznej znalazły odzwierciedlenie w prowadzonej edukacji dorosłych na Górnym Śląsku w latach 1848–1914?
- Jaki był udział działaczy, towarzystw i wydawnictw w organizowaniu edukacji dorosłych?

Rozpatrując problem od strony przekazywanych w procesie edukacyjnym treści, poszukiwano odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- Jakie treści edukacyjne przekazywano podczas organizowanych wykładów i odczytów?
- Jakie treści edukacyjne popularyzowały kalendarze oraz prasa z lat 1848–1914?
- Jakie książki udostępniały czytelnikom biblioteki i czytelnie?
- Jaki repertuar proponowali działacze skupieni wokół polskiego ruchu teatralnego i śpiewaczego?

Problematyka przygotowanej monografii znajduje się w obrębie zainteresowań kilku dyscyplin naukowych: pedagogiki, andragogiki, historii, psychologii, socjolo-

⁷ *Praca oświatowa. Jej zadania, metody, organizacja*, Kraków 1913. Pierwszy podręcznik andragogiki opisała Agnieszka Stopińska-Pająk w artykule *Pierwszy podręcznik andragogiki*, [w:] *Z tradycji polskiej teorii...*

⁸ A. Stopińska-Pająk, *Andragogika w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 52.

gii i filozofii. Dla osiągnięcia założonych celów i udzielenia odpowiedzi na problemy badawcze zastosowano zarówno indukcyjny, jak i dedukcyjny tok badań, a w ich zakresie wykorzystano *metodę analizy treści dokumentów źródłowych i opracowań, metodę porównawczą* oraz *metodę statystyczną*.

Potrzebę wykorzystania *metody indukcyjnej* uzasadnia zgromadzony materiał źródłowy. Dzięki metodzie tej poddano analizie i ocenie: materiały archiwalne, źródła legislacyjne (ustawy i statuty), źródła drukowane (księgi pamiątkowe, sprawozdania, kroniki) oraz prasę i kalendarze polskie z lat 1848–1914. Indukcyjny tok badań dostarczył wiedzy szczegółowej, dotyczącej zagadnień związanych z organizacją edukacji dorosłych na Górnym Śląsku oraz popularyzacją treści edukacyjnych. Wykorzystanie metody indukcyjnej umożliwiło udzielenie odpowiedzi na postawione pytania badawcze.

Dedukcyjny tok badań, który polega na wyprowadzeniu faktu szczegółowego z ogólnego procesu dziejowego⁹, wykorzystany został podczas analizy opracowań i prac zwartych. Dzięki metodzie tej możliwe było wyciąganie wniosków ogólnych oraz porównywanie zjawisk i faktów w poszczególnych okresach chronologicznych. Dokonanie objaśnień pozazródłowych pozwoliło stworzyć w miarę pełny i logiczny obraz badanego zjawiska.

Metoda analizy treści dokumentów źródłowych i opracowań pozwoliła zorientować się w zawartości treściowej zebranych materiałów źródłowych, ułatwiła pogrupowanie zebranego materiału według poszczególnych kręgów tematycznych oraz pozwoliła dokonać interpretacji i opracowania zgromadzonego materiału. Wykorzystanie tej metody pozwoliło zorientować się w dorobku teoretycznym polskiej myśli andragogicznej przełomu XIX i XX wieku, dostarczyło informacji na temat sytuacji polityczno-społecznej ludu górnośląskiego oraz polityki władz pruskich wobec organizowanego procesu edukacyjnego. Analiza materiałów źródłowych pozwoliła ustalić, jaki udział w organizowaniu edukacji dorosłych miały towarzystwa, osoby i wydawnictwa, umożliwiła wskazanie kierunków i form pracy kulturalno-oświatowej oraz zaprezentowanie przekazywanych w procesie edukacyjnym treści.

Dokonanie oceny pozaszkolnej działalności oświatowej, skierowanej na człowieka dorosłego na Górnym Śląsku oraz wskazanie podobieństw i różnic w formach i kierunkach, było możliwe dzięki wykorzystaniu *metody porównawczej*, która, jak pisze Benon Miśkiewicz, „polega z jednej strony na zbliżaniu różnych zjawisk i wykrywaniu podobieństw między nimi, a z drugiej zaś umożliwia także ustalenie różnic zachodzących między badanymi zjawiskami”¹⁰. Dzięki metodzie tej możliwe

⁹ B. Miśkiewicz, *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa – Poznań 1985, s. 229-231. Benon Miśkiewicz we wspomnianej pracy pisze, że postępowanie badawcze powinno obejmować ustalanie faktów w sposób zarówno indukcyjny, jak i dedukcyjny. Tylko przy zastosowaniu odpowiedniej metodologii możliwe jest pełne poznanie dziejów. Zob. s. 231.

¹⁰ Tamże, s. 235-236.

było ukazanie skali prowadzonych działań w poszczególnych przedziałach czasowych, wskazanie podobieństw i różnic w zawartości treściowej prasy i kalendarzy polskich, dokonanie podziału organizacji oświatowych zgodnie z ich założeniami i celami statutowymi, wskazanie podobieństw i różnic w stosowanych formach pracy oświatowej oraz ukazanie skali prowadzonych działań w odniesieniu do panujących w latach 1848–1914 warunków polityczno-społecznych.

Metodę statystyczną wykorzystano podczas analiz liczbowych, dotyczących mieszkańców Górnego Śląska, zatrudnionych w rolnictwie i przemyśle pracowników, działających w latach 1848–1914 towarzystw oświatowych i bibliotek, ujęcia liczbowego zapisanych do towarzystw członków, liczby czytelników i zbiorów bibliotek, nakładu prasy polskiej, liczby kalendarzy, odegranych przedstawień teatralnych, odczytów i wykładów.

Bazę źródłową niniejszej monografii stanowiła w głównej mierze prasa polska oraz kalendarze z lat 1848–1914. Prasa i kalendarze, stanowiące w dzisiejszych czasach cenne źródło archiwalne, pełniły na przełomie XIX i XX wieku rolę edukacyjną. Uznanie prasy jako pełnowartościowego źródła historycznego nastąpiło po II wojnie światowej i wiązało się z ogromnymi stratami wojennymi, które dotknęły archiwalia¹¹. Według Alicji Kicowskiej, autorki artykułu *Prasa jako źródło w badaniach historii wychowania*, wykorzystanie źródeł prasowych umożliwia analizowanie problemów wychowania w kontekście upowszechnianych poglądów politycznych, społecznych, ekonomicznych, kulturalnych oraz na tle problemów życia codziennego społeczeństwa¹². Istotne również jest stwierdzenie, że prasa stanowi źródło zastępcze w przypadku, gdy zachowana baza źródłowa badanego problemu jest nader skromna i niewystarczająca¹³. Jak podkreśla autorka, prasa odegrała istotną rolę w edukacji człowieka dorosłego, a szerokie jej wykorzystanie w oświacie pozaszkolnej wynikało z olbrzymich potrzeb edukacyjnych społeczeństwa polskiego, zainteresowania organizacji społecznych oświatą dorosłych oraz niedostatecznego ilościowo rozwoju innych form pracy oświatowej¹⁴. Wielość tytułów i nakładów prasowych, zawartość treściowa oraz zasięg kolportażu to istotne wskaźniki dla uznania prasy za źródło w badaniach dotyczących oświaty dorosłych¹⁵.

Wśród tytułów prasowych poddanych wnikliwej analizie znalazły się: „Dziennik Górnos Śląski” (1848–1849); „Tygodnik Katolicki” (1848–1849); „Poradnik dla Ludu Górnos Śląskiego” (1851–1853); „Zwiastun Górnos Śląski” (1868–1872); „Katolik” (1868–1914) oraz jego dodatki „Monika” (1876–1878), „Poradnik Gospodarczy” (1871–1872, 1879–1880), „Rodzina”, „Śmieszek”, „Gość Świąteczny”, „Dzwonek”;

¹¹ A. Kicowska, *Prasa jako źródło w badaniach historii wychowania*, [w:] *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, red. T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski, Łódź 1993, s. 235.

¹² Tamże, s. 236.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże, s. 238.

¹⁵ Tamże.

„Gazeta Górnoszląska” (1874–1894), zmieniona w 1887 roku na „Opiekun Katolicki”; „Goniec Górnoszląski” (1883); „Gazeta Katolicka” (1898–1909); „Dziennik Śląski” (1898–1914); „Górnoszlązak” (1902–1914) i jego dodatki: „Dzwonek”, „Dodatek Ilustrowany”, „Śmieszek”, „Gospodarz”, „Robotnik Polski”; wspólny dodatek do „Katolika” i „Górnoszlązaka” zatytułowany „Kreple” (1912) i inne. Zaznaczmy przy okazji, że wymienione powyżej tytuły prasowe pełniły w latach 1848–1914 funkcję informacyjno-dydaktyczną. Stanowiły bowiem rodzaj podręcznika do nauki języka ojczystego, historii, geografii, biologii czy astronomii. Ponadto było to ważne źródło wiedzy na temat aspektów prawnych regulujących działalność towarzystw oświatowych oraz przepisów dotyczących różnych dziedzin życia społecznego.

Obok prasy polskiej cenne źródło stanowiły wydawane w latach 1848–1914 kalendarze polskie. Spośród nich analizie poddano: „Kalendarz Maryański” (1885–1914), „Kalendarz Katolicko-Polski Górnoszląski” (1877), „Katolik Kalendarz dla Wszystkich” (1895–1912), „Kalendarz Ludowy Ilustrowany” (1889), „Skarb Domy” (1904), „Kalendarz Katolicki” (1905–1913). Obok prasy i kalendarzy analizie poddano dokumenty legislacyjne (statuty i ustawy organizacji oświatowych), dokumenty świadczące o prowadzonej działalności oświatowej (księgi pamiątkowe, sprawozdania z obchodów rocznic, pieśni ludowe, dokumenty przynależności do organizacji i inne) oraz prace zwarte i opracowania z zakresu andragogiki, historii, psychologii, pedagogiki, dziejów ruchu bibliotecznego, teatralnego, śpiewaczego i rozwoju dziennikarstwa polskiego.

Najcenniejsze materiały źródłowe (dodatkowa kwerenda źródłowa została przeprowadzona w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie oraz w Archiwum Państwowym w Katowicach) znajdują się w posiadaniu Biblioteki Śląskiej w Katowicach. Poszukiwania badawcze koncentrowały się wokół *Pracowni Mikroform* udostępniającej zbioru prasowe i kalendarze (np. „Kalendarz Maryański”), *Pracowni Zbiorów Śląskich* posiadającej w zbiorach księgi pamiątkowe, ustawy i kalendarze polskie oraz *Pracowni Zbiorów Specjalnych*, posiadającej w zbiorach ulotki, rękopisy oraz materiały dotyczące działalności Towarzystwa gimnastycznego „Sokół”. Najstarsze wykorzystane materiały źródłowe to dokumenty posiadające blisko 150 lat. Dlatego też, podczas analiz napotymano szereg utrudnień praktycznych, wynikających ze zniszczenia dokumentu, braku stron, braku autora czy daty. Tym tłumaczy się ograniczenie w niektórych przypisach do samego tytułu, numeru czy rocznika wykorzystanego źródła. Cytowane w pracy fragmenty źródeł podane zostały w oryginalnym brzmieniu i zapisie.

Teren prowadzonych badań zawężony został do miejscowości Górnego Śląska. Największą aktywnością oświatową na przełomie XIX i XX wieku odznaczały się takie miasta, jak: Bytom (i jego dzielnice Rozbark i Łagiewniki), Królewska Huta (dzielnica Klimzowiec), Katowice (dzielnice Roździeń, Wełnowiec, Załęże, Dąb, Bogucice), Mysłowice, Świętochłowice (dzielnica Lipiny), Gliwice, Zabrze, Ruda Śląska, Piekary, Siemianowice, Michałkowice i inne.

Przygotowana monografia składa się z 4 rozdziałów.

Rozdział pierwszy ukazuje wpływ sytuacji polityczno-społecznej Górnego Śląska na rozwój edukacji dorosłych.

Rozdział drugi to teoretyczne podstawy rozwoju edukacji dorosłych na Górnym Śląsku na przełomie XIX i XX wieku

Rozdział trzeci ukazuje początki pracy oświatowej z człowiekiem dorosłym oraz przybliża sylwetki jej inicjatorów.

Rozdział czwarty to spojrzenie na edukację dorosłych od strony popularyzowanych na przełomie XIX i XX wieku treści edukacyjnych. Treść rozważań stanowią trzy kierunki: edukacja ogólnokształcąca, społeczno-moralna (w tym religijna) oraz promocja zdrowego stylu życia i upowszechnianie treści zdrowotnych.

W **Zakończeniu** dokonano podsumowania najważniejszych ustaleń badawczych oraz podjęto próbę ukazania trwałych wartości edukacji z lat 1848–1914 w poczynaniach powojennych.

Wyrażam nadzieję, że niniejsze opracowanie chociaż w małym stopniu uzupełni braki w zakresie edukacji dorosłych na Górnym Śląsku na przełomie XIX i XX wieku, a lektura będzie przyjemna i pożyteczna.